

ДІЯЛЬНІСТЬ БЕССАРАБСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ВЧЕНОЇ АРХІВНОЇ КОМІСІЇ У СВІТЛІ ЇЇ „ТРУДОВ”

До середини 50-х рр. XIX ст. у Російській імперії стала очевидною необхідність реорганізувати роботу провінціальних архівів, завалених горами паперів за десятиліття, що минули. Спроби їх розбору виявлялися знищенням без розбору. Таким чином, гинули документи, що мали історичну цінність. Ідея реформи належала сенатору, академіку, археографу М.В. Калачову, який привернув увагу спільноти до цієї проблеми своєю доповіддю на I Археологічному з'їзді у 1869 р. Про призначення майбутніх комісій Калачов писав: «...ученые комиссии нужны для того, чтобы положить по возможности предел вандализму чиновников, призванных к архивному делу... книги назначаются к уничтожению чиновниками, не умеющими читать старинные рукописи...»¹.

Однак сама реформа була здійснена лише за 20 років – у 1884 р., коли проект підтримала Петербурзька Академія наук і представила його до Комітету міністрів. Проект Положення «Про заснування вчених архівних комісій та історичних архівів», затверджений Комітетом міністрів 13 квітня 1884 р., став підставою для створення губернських вчених архівних комісій.

Передбачалося зобов'язати комісії розбирати і зберігати архівні справи і документи, що представляли науковий інтерес. «На обязанности ученой Комиссии лежит: а) разбор дел и документов, предназначенных в губернских и уездных архивах разных ведомств к уничтожению, для выделения из них тех столбцов и бумаг, которые, по представленному ими интересу в научном отношении, подлежат передаче для хранения в исторический архив; б) составление таковым документам и делам надлежащих описей и указателей; в) расположение их в таком порядке, чтобы они были доступны для ученых занятий»².

Крім того, комісії мали відкривати історичні архіви, музеї, бібліотеки. Їх діяльність охоплювала красназнавчі, археологічні, етнографічні дослідження, публікацію результатів цих досліджень, охорону пам'яток старовини³. Комісії підпорядковувалися Археологічному інституту і місцевому губернатору. Звіти про свою діяльність вони щорічно відправляли у вказаний інститут, а він, в свою чергу, передавав у вигляді звіту по архівній справі до Академії наук⁴.

У 1884 р. розпочали свою роботу 4 губернські вчені архівні комісії – Орловська, Рязанська, Тамбовська, Тверська, наступного року – Костромська, у 1886 – Саратовська. На території сучасної України першими відкрилися Таврійська (1887 р.), Чернігівська (1896 р.), Херсонська (1898 р.). Загалом наприкінці XIX ст. в Російській імперії діяли 41 губернська архівна комісія.

У 1898 р. список архівних комісій Російської імперії поповнила Бессарабська губернська вчена архівна комісія (ГВАК), очолив яку Н.Д. Кодрян. До її складу входили переважно місцеві чиновники, що захоплювалися історією, оскільки у Положенні про архівні комісії не йшлося про порядок утвердження посадових осіб

комісій⁵. Однак членів комісії, які активно працювали, налічувалося зовсім небагато, адже усі вони працювали безоплатно, у той час як описи для перегляду надходили пудами⁶. Комісія не лише розглядала справи, призначені для знищення і відбирала деякі з них для збереження, але також досліджувала казенні, суспільні і приватні архіви.

Як й інші архівні комісії, Бессарабська фінансувалася з коштів Археологічного Інституту, земствами і містами, членськими внесками, місцевими пожертвами. Звичайно, незначна допомога, яку вона отримувала, не покривала реальних потреб. Саме грошова незабезпеченість у подальшому гальмувала роботу комісії. Одним з найуспішніших років у матеріальному відношенні виявився 1901 р., коли після видання першого тому «Трудов» Комісія отримала 1014 руб. прибутку від продажу цього видання⁷.

Розмах завдань, що поставили перед комісією, аж ніяк не відповідав запропонованим можливостям втілення їх у життя. Брак коштів, людей, приміщень призводив до того, що комісія не виконувала покладені на неї обов'язки.

Коло джерел стосовно діяльності Бессарабської ГВАК надзвичайно обмежений, але це само стосується діяльності будь-якої іншої архівної комісії, що, зокрема, підкреслює у своєму дисертаційному дослідженні І.М. Симоненко⁸. Головним джерелом для вивчення діяльності Бессарабської ГВАК є три томи «Трудов Бессарабской губернской ученой архивной комиссии» 1900–1907 рр. Кожний том містив звіт комісії за період, що минув, протоколи її засідань, наукові праці її членів.

Оцінюючи положення Бессарабської ГВАК, правитель справ комісії І.М. Халіпа у доповіді 1898 р. відзначав, що місцеві офіційні архіви відносяться до періоду після 1813 р., отже навряд чи можуть представляти науковий інтерес. Тому він запропонував звернути основну увагу на систематичну розробку архівів.

У центрі уваги комісії опинилися архіви Губернського Правління і Духовної Консисторії, оскільки містили справи, датовані періодом раніше 1813 р. і могли бути найбільш цікавими з історичної точки зору. На жаль, комісії для розбору старих справ, розпочавши свою діяльність у 1852 р., працювали настільки ретельно, що залишили ледве десяту частину документів, причому тих, що мали великий історичний інтерес (з 8606 справ, що зберігалися в архіві губернського прокурора, згідно описам, доведеним до 1860 р., залишилось 1708). Незважаючи на величезні документальні втрати цього архіву, І.М. Халіпа виявив його особливий відділ у кількості 4415 справ – «Архів панів сенаторів, що головували у диванах князівств Молдавії і Валахії з 1808 по 1813 рр.». Результати своїх досліджень він друкував по частинах у всіх трьох томах «Трудов».

Багато сподівань правитель справ покладав на приватні фамільні архіви, які стосувалися історії землеволодіння Південної Бессарабії, церковної і соціальної історії. Документи на земельне володіння містили цінні географічні данні про час, який передував заселенню цієї території молдаванами. Певною мірою сподівання І.М. Халіпи виправдалися – у «Трудах» він опублікував документи з фамільного архіву Худобашевих (про який мова піде нижче), панни З.Ф. Дониц (уродженої Карп-Руссо), дворян Аснашів та ін. З метою заохочення вивчення фамільних архівів І.М. Халіпа звернувся до бессарабського дворянства з пропозицією вступати до числа членів комісії.

Перший том «Трудов» став, по суті, презентацією таланту правителя справ: в ньому було розміщено дев'ять його статей. Великий за обсягом і цікавий за змістом збірник мав неабиякий успіх як для подібного видання⁹. Як зазначено у звіті Комісії за 1900–01 рр., Міністерство народної освіти рекомендувало цю книгу для фундаментальних бібліотек усіх середніх учбових закладів і безкоштовних читалень¹⁰. (Як перший, так і наступний випуск «Трудов» Синод схвалив для бібліотек духовних семінарій)¹¹.

З іншого боку, домінування праць І.М. Халіпи стало предметом критики комісії, в якій, крім правителя справ, не знайшлося серйозних дослідників¹². У першому томі особливий інтерес представляє стаття І.М. Халіпи «Загальний огляд найголовніших урядових архівів міста Кишинева, з нарисом діяльності колишніх комісій по розбиранню цих архівів». У ній автор викриває варварські дії комісії по розбиранню архівів, які керувалися лише принципом з'язку справ з поточним діловодством і які знищили не одну тисячу цікавих для історії справ. Крім того, І.М. Халіпа прослідкував рух фондоутворення джерел – на основі яких постали два найбільших архіву Бессарабії – обласного (архів російських сенаторів, що головували в диванах князівств) і консисторського (архів тимчасового Молдо–Влахійського екзархату за 1808–1813 рр.).

У своїй роботі І.М. Халіпа проаналізував, яким чином особливий статус області, в якому вона перебувала до 1828 р., впливав на стан місцевих архівів (після її приєднання до Російської імперії так само, як і російські, тут діяли «звичаї землі»). Автор відмічає, що «особливий образ управління» краєм, змішане діловодство (російською і молдавською мовами), безладність чиновників були причиною того, що в архівах від самого початку встановився жахливий безлад. Вже у другій половині 20-х рр. письменник О.Я. Стороженко писав про Кишинів: «Стоит заглянуть в какое вам угодно губернское присутственное место, чтобы видеть общий беспорядок в управлении областью. Нет ни суда, ни правды»¹³.

У своєму дослідженні правитель справ поділив справи Бессарабського Губернського Правління на ті, що піддавалися раніше розбиранню і ті, що не піддавалися, і склав їх детальний опис. Серед нерозібраних справ, опрацьованих дослідником, особливу цінність представляли Справи панів сенаторів, що головували в диванах князівств Молдавії і Валахії з 1808 по 1813 рр., Справи Бессарабської Обласної Ради, Військового Правління скасованого Новоросійського Козачого Війська.

Розбирання Архіву Бессарабського Губернського Правління, як й інших архівів, що проводилося у 50-х рр., пояснювалося, як підкреслює І.М. Халіпа, «не столь колоссальным количеством накопившихся в архивах дел, сколь запущенным состоянием последних». Він навів також відомості Защука (автора «Материалов для географии и статистики России. Бессарабская область», СПб, 1862) про те, що при роботі з цим архівом він виявив умисно зіпсовані справи і документи з вирваними сторінками¹⁴. З іншого боку, установи, які бажали б провести розбирання своїх архівів «домашнім порядком», отримали у циркулярі Обласного Правління від 10 серпня 1856 р. суворі інструкції по складанню описів. Однак більшість установ, що мріяли позбавитися завалів паперового сміття, зустріли розпорядження без ентузіазму. Їхнє незадоволення посилювалося тим, що ані грошової, ані кадрової допомоги їм у зв'язку з новою роботою не передбачалося.

Порядок знищення справ, які розібрали, здійснювався таким чином: Обласне Правління відправляло складені комісіями при кожній установі описи справ, що підлягали знищенню, генерал-губернатору. Потім він передавав їх до Міністерства Внутрішніх Справ, і тільки з його дозволу справи піддавалися знищенню або продавалися на паперові фабрики для перегонки.

У 1856 р. після передачі частини Південної Бессарабії Туреччині архіви її присутніх місць потрапили до Обласного архіву. Тим не менш більшу їх частину довелося залишити на місці, а ту, яку перевезли, піддали незабаром найжорстокішому розбиранню. Це відбулося за майже 20 років, у 1873 р., коли Бессарабська область була перейменована на губернію, і відповідно, Обласна Рада знищена. Бессарабією віднині керував не Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор, а Бессарабський Військовий Губернатор, що отримав більше самостійності. Зі зміною місцевої влади і адміністративним перерозподілом Обласний Архів вже представляв собою купу непотрібного паперу.

«Виправити» становище взялася архівна комісія Губернського Правління з середини 70-х рр., на яку І.М. Халіпа поклав всю відповідальність за втрату архівів скасованих міст Південної Бессарабії. Вважаючи недоцільним зберігати документи території, як тоді подумали, назавжди втраченої для Російської імперії, їх знищили. А між тим за п'ять років Буджак возз'єднався із Росією. Розбиранню піддалися справи по Ізмаїльським, Ренійським, Кілійським, Вілковським присутнім місцям (усього 25 справ), серед яких справи по Ізмаїльському Градоначальству (1819–1831 рр.), Кілійській Градській Ратуші (1828–1858 рр.), по Акерманській Карантинній Заставі (1826–1854 рр.).

І.М. Халіпа склав детальний опис справ, що зберігалися на той момент в Архіві Бессарабського Губернського Правління, Архіві Кишинівського Окружного Суду, у тому числі справи Акерманського Міського Магістрату, Акерманського Повітового Суду.

На основі зібраних через волостне правління відомостей правитель справ склав археологічну карту Бессарабії, з доповіддю про яку виступив на XI Археологічному з'їзді у Києві у серпні 1899 р.

На засіданнях комісії І.М. Халіпа робив повідомлення по археології («Новое сочинение на румынском языке о древностях Килии и Аккермана», «Волчинецкий курган»), бібліографії («Библиографическая заметка»), генеалогії («Родословное дерево молдавских боярских фамилий – Вартиков, Жор, Куз и Чурей – по документам 16–18 вв.»), церковної історії («Конспект истории Кишиневской епархии, в связи с обозрением судеб Церкви Христовой в пределах Бессарабии с древнейших времен»), соціально-економічної («Из давнего прошлого с. Синешт Белецкого уезда» о древнем торговом пути из Ясс в Оргиев и о давности заселения долины Кулы молдавским элементом)¹⁵.

У другому томі «Трудов» у статті І.М.Халіпи «Основные исторические данные о Бессарабии» викладено скорочену історію Бессарабії з найдавніших часів до 1812 р., наведено повний текст Бухарестського мирного договору між Росією і Туреччиною 1812 р. зі всіма статтями і надано короткі відомості про цивільних і воєнних

губернаторів краю. Основана на архівних матеріалах, праця правителя справ корисна як для складання біографій губернаторів, так і для історії Бессарабії взагалі¹⁶.

Працюючи в Архіві Бессарабського Губернського Правління у відділі старих «Справ Бессарабської Обласної Верховної Ради» І.М. Халіпа виявив документи стосовно першого перепису населення у Бессарабії у 1817 р. На цих матеріалах він побудував своє дослідження «Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817», опублікованого у третьому томі «Грудов». У ньому містяться дані про порядок проведення першого перепису, в якій формі складені «екстракти» перепису, про стани, кількість орних земель і вигонів, вітряків, ставків та ін., таблиці населення усіх 8 повітів Бессарабії у 1817 р.

Серед описаних І.М. Халіпою фамільних архівів привертає увагу «Описание 60-ти армянских документов из бывшего фамильного архива Худобашевых». Автор згадує трьох братів Худобашевих – Артамона Макаровича, кишинівського знайомого О.С. Пушкіна, Олександра Макаровича Худобашева, який брав участь у 1817–1818 рр. у Російсько-Імператорському посольстві у Персію, пізніше відомого завдяки своїм дослідницьким роботам по сходознавству і особливо по історії Вірменії («Обозрение Армении в географическом, историческом и литературном отношениях. С картами и планами», СПб, 1859; «Армяно-русский словарь, составленный по лексикону, изданному в Венеции и умноженный вновь введенными словами А. Худобашева. 2 ч.», М., 1838)¹⁷. Третій брат, Григорій Макарович Худобашев, у 20–30-рр. ХІХ ст. був агою вірменського товариства м. Григоріополя, ктитором (церковним старостою) вірменського вікаріального дому у Григоріополі і покровителем вірменських церковних справ¹⁸. Автор статті опублікував документи і розмістив їх у хронологічному порядку.

Надруковані у «Грудах» замітки Д.В. Щеглова, присвячені церковній історії краю («Письма Анатолия Мартыновского, бывшего Архиепископа Могилевского»¹⁹, «Измаильские монастыри»²⁰), не могли конкурувати по серйозності дослідження з працями правителя справ. Так само, щоправда, як і роботи О.Л. Крилова з археології, що піддалися критиці на сторінках «Історичного Вісника»²¹. Член-кореспондент Комісії П.Т. Коломойцев досліджував історію і визначних місць Ізмаїла («История крепости Измаил»²²). У 1902 р. в Ялті побачила світ окрема книга члена Комісії С.В. Потоцького «Историко-географический очерк Бессарабской губернии. Опыт родиноведения», затверджена як учбовий посібник для середніх учбових закладів.

Інші члени Комісії – Н.В. Лашков, Д.Д. Суручан, І.С. Іванов, В.Г. Курдиновський, І.С. Фрацман – друкували свої наукові дослідження окремими брошурами²³, на сторінках «Кишинівських Єпархіальних Відомостей», робили доповіді на засіданнях Комісії і зачитували повідомлення і реферати. Їх праці все ж таки носили характер аматорських і не мали тієї наукової цінності, як, наприклад, труди І.М. Халіпи.

Усіма силами і можливими засобами Комісія намагалася уберегти архіви присутніх місць від знищення. Величезну роботу у цьому напрямі здійснив той самий правитель справ, який окрім своєї основної діяльності займався переглядом старих архівних справ. Завдяки його праці 179 справ Бессарабської Казенної Палати були відібрані для зберігання в її власному архіві, а 203 справи передані до історичного архіву Комісії. 43495 справ Архіву Хотинського Повітового Поліцейського Управління,

відібрані для знищення, наприкінці 1902 р. зусиллями Комісії і губернського начальства вдалося повністю зберегти²⁴.

Ознайомившись з «Описом справам Белецької Повітової Земської Управи, що підлягають знищенню», І.М. Халіпа рекомендував до зберігання 4 справи.

Ним складені описи 915 справ Міністерства Юстиції (1800–1840), переданих Санкт-Петербурзьким Сенатським Архівом до Губернського Історичного Архіву на вічне зберігання²⁵.

Плідну працю І.М. Халіпи неможливо переоцінити – ним зроблений величезний внесок у розвиток археографії, публікацію джерел по економічній, політичній, соціальній, культурній історії Бессарабії. Завдяки його діяльності у галузі охорони архівів було збережено багато цінних документів, які до сьогодні необхідні для вивчення історії даного регіону.

Що стосується діяльності Комісії по охороні пам'ятників старовини, то оскільки у Положенні про губернські вчені архівні комісії ним не надавалося прав і повноважень по охороні пам'ятників місцевої старовини²⁶, то члени комісій, у тому числі і Бессарабської, могли лише діяти обхідними шляхами, неофіційно. Тому вони діяли у цьому напрямі дуже обережно. Члени Бессарабської ГВК взяли під охорону Хотинську фортецю, Сорокську цитадель, в якій завдяки їх піклуванню заклали обвали. Згідно рішення Імператорського Московського Археологічного Товариства Комісія клопотала перед начальником губернії про те, щоб перед тим як проводити реставраційні роботи Свято-Дмитрієвського Собору в Оргієві запросити архітектора для огляду собору і складання проекту його реставрації з мінімальними можливими змінами²⁷. Вердикт, який виніс губернський інженер, повністю задовольнив Комісію: собор капітального ремонту не потребував.

Після припинення публікації «Трудов» діяльність Бессарабської ГВАК втрачається з поля зору. Лише з уривчастих відомостей можна дізнатися, що вона продовжувала свою діяльність до 1914 р., коли у Петербурзі відбувся Перший з'їзд представників губернських вчених архівних комісій і відповідних ним установ. Делегати від Бессарабської ГВАК на ньому не були присутні. У результаті з'їзду членів архівних комісій як місцевих співробітників Російського Історичного Товариства (РІТ) взяв під свою опіку цар Микола II, комісіям виділялися значні кошти, надавалося право обстежувати і ревізувати усі архіви губернії²⁸. На жаль, ці перспективи не отримали втілення у життя через I Світову війну, що розпочалася того самого року. Діяльність частини архівних комісій призупинилася, а тих, що знаходилися у зоні військових дій, і зовсім припинилася. Це, вочевидь, стосувалося долі Бессарабської ГВАК, яка не змогла у 1914 р. надіслати до РІТ звіт через те, що сили усіх її членів були «обращены исключительно на дело оказания помощи больным и раненым воинам»²⁹.

Досягнення Бессарабської ГВАК неодноразово підкреслював у своїх доповідях на засіданнях історико-філологічного відділення Академії наук О.С. Лаппо-Данилевський. Зокрема, вказував на складання нею бібліографічних списків книг і статей, присвячених старожитностям та історії, збирання колекції портретів російських государів³⁰. Не дивлячись на відсутність матеріальної бази, кадрів, тим більше кваліфікованих кадрів, приміщень, Бессарабська ГВАК єдиною у краї займалася плідною архівною справою

впродовж 15 років. Нею зроблений чималий внесок у вивчення історії Бессарабської області.

¹ Цит. за: Писарькова Л.Ф. Губернские ученые архивные комиссии: организация, численность и условия деятельности // Археографический ежегодник за 1989 г. – М., 1990. – С. 189.

² Покровский Н.В. Губернские ученые архивные комиссии // Вестник археологии и истории. – 1908. – Вып. XVIII. – С. 29.

³ www.tounb.tula.net/Tula/Istochnik/istoshnik5.htm

⁴ Шведова О.И. Указатель «Трудов» губернских ученых архивных комиссий и отдельных их изданий // Археографический ежегодник за 1957 г. – М., 1958. – С. 377.

⁵ Покровский Н.В. – Указ. соч. – С. 38.

⁶ Шведова О.И. Указ. соч. – С. 378.

⁷ Писарькова Л.Ф. Указ. соч. – С. 193.

⁸ Симоненко І.М. Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіографічний огляд і бібліографічний покажчик. – К., 2003. – 132 с.

⁹ Писарькова Л.Ф. Указ. соч. – С. 193.

¹⁰ Отчет о деятельности комиссии за 1900–01 гг. // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Кишинев, 1902. – Т. 2. – С. 450.

¹¹ Отчет о деятельности комиссии за 1902–03 гг. // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Кишинев, 1907. – Т. 3. – С. 528.

¹² Рудаков В. Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. Том второй. Кишинев. 1902 // Исторический вестник. – 1903, январь. – С. 345.

¹³ Халиппа И.Н. Общий обзор главнейших правительственных архивов г. Кишинева, с очерком деятельности бывших комиссий по разборке этих архивов // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Кишинев, 1900. – Т. 1. – С. 267.

¹⁴ Там же. – С. 276.

¹⁵ Отчет о деятельности комиссии за 1900–01 гг. // Указ. соч. – С. 452.

¹⁶ Рудаков В. Указ. соч. – С. 345.

¹⁷ Халиппа И.Н. Описание 60–ти армянских документов из бывшего афмильного архива Худобашевых // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Кишинев, 1907. – С. 430.

¹⁸ Там же. – С. 430.

¹⁹ Щеглов Д.В. Письма Анатолия Мартыновского, бывшего архиепископа Могилевского // Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии. – Кишинев, 1900. – Т. 1. – С. 261–265.

²⁰ Щеглов Д.В. Измаильские монастыри // Там же. – Т. 2. – С. 212–217.

²¹ Рудаков В. Указ. соч. – С. 346.

²² Отчет о деятельности комиссии за 1902–03 гг. // Указ. соч. – С. 422–429.

²³ Лашков Н.В. Местное управление в Молдавии и Валахии в XVII в. – Кишинев, 1901; Иванов И.С. Сборник статей о некоторых выдающихся событиях в современной жизни Болгар. – Кишинев, 1900.

²⁴ Отчет о деятельности комиссии за 1902–03 гг. // Указ. соч. – С. 535.

²⁵ Там же. – С. 535.

²⁶ Покровский Н.В. Указ. соч. – С. 38.

²⁷ Отчет о деятельности комиссии за 1900–01 гг. // Указ. соч. – С. 454.

²⁸ Писарькова Л.Ф. Указ. соч. – С. 196.

²⁹ Цит по ст.: Писарькова Л.Ф. Указ. соч. – С. 197.

³⁰ Лаппо–Данилевский А.С. Доклад о деятельности некоторых губернских ученых архивных комиссий по их отчетам за 1904–1911 гг. // Известия Императорской Академии Наук. – Серия VI. – СПб, 1913. – № 2. – С. 84.